

Inleiding

En ik zag een engel nederdalen uit den hemel met den sleutel des afgronds en een grote keten in zijn hand; en hij greep den draak, de oude slang, dat is de duivel en de satan, en hij bond hem duizend jaren, en hij wierp hem in den afgrond en sloot en verzegelde dien boven hem, opdat hij de volkeren niet meer zou verleiden, voordat de duizend jaren voleindigd waren; daarna moet hij voor een korte tijd worden losgelaten.

En ik zag tronen, en zij zetten zich daarop, en het oordeel werd hun gegeven; en (ik zag) de zielen van hen, die onthoofd waren om het getuigenis van Jesus en om het woord van God, en die noch het beest noch zijn beeld hadden aanbeden en die het merkteken niet op hun voorhoofd en op hun hand ontvangen hadden; en zij werden weder levend en heersten als koningen met Christus, duizend jaren lang. De overige doden werden niet weder levend, voordat de duizend jaren voleindigd waren.

Dit is de eerste opstanding. Zalig en heilig is hij, die deel heeft aan de eerste opstanding: over hen heeft de tweede dood geen macht, maar zij zullen priesters van God en van Christus zijn en zij zullen met Hem als koningen heersen, (die) duizend jaren.

Aldus een visioen van Johannes in het laatste bijbelboek, de Openbaring 20, 1-6. Weliswaar wordt satan, zoals aangekondigd, in het vervolg van het visioen nog even vrijgelaten, maar een faire kans krijgt hij niet: nauwelijks heeft hij zijn reusachtige leger verzameld of hij en de zijnen worden neergebliksemd "en geworpen in den poel van vuur en zwavel, waar ook het beest en de valse profeet zijn, en zij zullen dag en nacht gepijnigd worden in alle eeuwigheden". De doden staan op en worden geoordeeld: de slechten worden eveneens in de vuurpoel geworpen; voor verdere details raadplege men Dante. Voor de goeden evenwel ligt een nieuwe hemel en een nieuwe aarde in het verschiet, en dat is de titel die Fokke Sierksma koos voor zijn beroemde boek over "messianistische en eschatologische bewegingen en voorstellingen bij primitieve volken", zoals de ondertitel luidt. Duizend is in het Grieks chilia, dui-

zend jaar is in het Latijn millennium. Vandaar de moderne termen millenarisme of chiliasme ter aanduiding van de overtuiging dat een definitieve periode van heil en redding voor de deur staat. Klaarblijkelijk heeft deze verwachting tevens iets te maken met het geloof in de komst van een messias, want de termen messianisme en millenarisme worden veelal door elkaar gebruikt. De vraag is in hoeverre dit gerechtvaardigd is: Sierksma in ieder geval schijnt er geen probleem van te maken.

De redactie van Leidschrift heeft mij gevraagd een (zeer) korte inleiding te schrijven over het begrip millenarisme, waarin naast andere belangrijke gegevens vooral een uitleg van vreemde termen een plaats zou moeten hebben. Een dergelijk kort overzicht kan niet meer bieden dan een schets van de meest typische kenmerken van dergelijke bewegingen, die weliswaar historisch het eerst signaleerd zijn in het vroege christendom en de joods-apokalyptische ideeën die daaraan ten grondslag lagen, maar die bepaald niet tot christelijke culturen beperkt zijn. Er zijn niet veel beschavingen waarin verwachtingen van een naderende eindtijd geheel ontbreken. De term millennium moet men uiteraard niet al te letterlijk nemen: een heel lange periode of een eeuwigheid van heil en zegen mag óók.

Het geloof in een "eindtijd", ingeleid door een strijd tussen de machten van het licht en duisternis en een laatste oordeel, ontwaren we voor het eerst in het Jodendom, waarin het zich onder invloed van Perzische ideeën met name tijdens en na de Babylonische ballingschap (6e eeuw v. Chr.) ontwikkelde. Millenarisme in de letterlijke zin kan men dit nog niet noemen: de onmiddellijkheid van de eindtijd heeft hier nog geen nadruk; de verwachtingen zijn gericht op een soms zeer verre toekomst, het eschaton (Grieks voor "laatste", "uiterste"). Daarom spreken we in dit geval van eschatologische verwachtingen. In vele latere voorstellingen staat het eschaton voor de deur: het gaat morgen -uiterlijk overmorgen- gebeuren. Dit is voor het eerst principieel en op grote schaal verkondigd in het vroege Christendom.

De eschatologische verwachtingen kwamen niet uit de lucht vallen: zij moesten worden gepredikt of "onthuld" door visionaire geesten. Dergelijke verkondigingen -gedeeltelijk voortkomend uit de profetische traditie- vinden we in de zgn. apokalyptische literatuur (Grieks: apokalyp-tein = onthullen, openbaren) waarvan het bijbelboek Daniël (ontstaan in de 2e eeuw v. Chr.) het beste voorbeeld is. De Openbaring van Jo-

hannes staat in deze traditie. Van Joodse oorsprong is ook de hechte verbinding van eschatologie en messias-geloof. De eindtijd zou worden ingeleid door de komst van de messias (Hebr. massiach=gezalvde=konink), die het koninkrijk van David (daarmee wordt bedoeld de grote bloeiperiode van Israël in de 10e eeuw v. Chr.) zou herstellen, maar nu in definitieve vorm. De messias is niet langer, zoals de vroegere koningen, een menselijke rentmeester van God; de eindtijd brengt een messias die zelf goddelijke aspecten heeft. Verder kon een strikt monotheïsme als het Joodse niet gaan.

In de verkondiging rond Jesus van Nazareth treedt nu op verschillende gebieden een beslissende wending op, zij het dat er veel onduidelikheden en zelfs tegenstrijdigheden in de geloofsuitspraken schuilen. In Jesus vallen -zeker in de Paulinische geschriften- de visionaire verkondiger van de nieuwe tijd en de figuur van de messias samen, profeet en messias worden geïdentificeerd in de persoon van de Christus (grieks voor "gezalvde"). Met zijn verkondiging (evangelie, Grieks voor "blijde boodschap") is eigenlijk het koninkrijk der hemelen aangevangen, althans zeer nabij gekomen. De tekenen zijn al allereerste aanwezig, hoogste tijd dus om tot bekering te komen, want alleen gelovigen hebben toegang tot het koninkrijk. De kruisdood en de wederopstanding -door Paulus tot kern van zijn apostolische verkondiging gemaakt- zijn het definitieve teken, maar tevens een moment van openthoud: de messias is wederom ten hemel gevaren zonder zijn koninkrijk duidelijk op aarde gevestigd te hebben. Maar hij komt terug, en wel spoedig! Gelukkig heeft de mens nog een korte tijd om zich voor te bereiden.

Reeds in het vroege Christendom en in talloze latere bewegingen tot op heden konden mensen hun ongeduld echter moeilijk bedwingen. Ook zonder eschatologische verschijningen van witte ruiters aan het firmament, achtten zij, hiertoe aangespoord door profeten en visionairen, de tijd gekomen, verbrandden hun schepen achter zich, slachtten het varken, hakten hun huisraad in stukken en trokken de dichtsbijzijnde berg op, om aldaar in witte kleding gehuld, zingend en dansend het nieuwe paradijs te verwelkomen. Niet steeds met het verwachte resultaat. Anderen vermeden dan ook het risico van de mislukking en pleegden massaal zelfmoord.

Het opmerkelijkste van al deze bewegingen is dat ze in hun verschij-

ningsvormen sterke punten van overeenkomst vertonen. Ze bezitten een gemeenschappelijk patroon, dat in de christelijke variant vaak elementen aan boven vermelde Joods-Christelijke oervoorstellingen ontleent, maar ook onafhankelijk daarvan eigen stereotypen ontwikkelt. De opvallende verwantschap met niet-christelijke millenaristische bewegingen leidt onherroepelijk tot de conclusie dat we hier met een transcultureel sociaal-psychologisch phenomeen te doen hebben, waarvan de Joods-Christelijke vorm één exponent is, maar zeker niet als oorsprong of algemeen model mag worden beschouwd. Als ik nu een kort beeld van het patroon van millenarisme ga geven en daarbij uitga van een definitie, ben ik me zeer bewust dat geen twee bewegingen identiek zijn en dat lang niet alle hier gegeven kenmerken ook reeds in alle verschijningsvormen aanwezig zijn. Met name op het punt van religieuze en messianistische aspecten is dit evident. Uiteindelijk is een definitie niet in de eerste plaats een grootste gemene deler of kleinste gemene veelvoud, maar een, soms vrij willekeurige, afspraak tussen verstandige mensen. Dat andere verstandige mensen deze definitie dan weer niet zo verstandig vinden, is slechts één van de gelukkigste bijkomstigheden van de condition humaine.

Millenarisme zou men kunnen definiëren als de verwachting van een toetaal, onmiddellijk, definitief, collectief heil, dat in deze wereld zal plaats hebben. Deze verwachting wordt in het algemeen gevoed door charismatische leiders en begeleid door karakteristieke acties waarvan we er enkele zullen noemen. Eerst nu een nadere bespreking van de elementen van de definitie.

De verwachte nieuwe situatie wordt beschouwd als totaal nieuw, geheel anders dan de huidige toestand. De radicaliteit drukt zich vaak uit in beelden van ommekeer, waarbij vergeleken normale sociale veranderingen slechts marginale verschuivingen zijn. De rollen worden nu radicaal omgedraaid: heren worden slaven, armen worden rijk etc., al bestaan er ook egalitaire millenaristische bewegingen. Het radicale aspect openbaart zich ook in de onmiddellijkheid en het definitieve karakter van het heil. Er is geen geleidelijke overgang, de nieuwe tijd komt plotse-ling en is, eenmaal gekomen, onherroepelijk en onomkeerbaar. Het oude is voorbij en alle dingen zijn nieuw. Dit wettigt de veronderstelling dat millenaristische gedachten zich gemakkelijker zullen ontwikkelen in culturen met een lineaire opvatting van de tijd, zoals bijv. Israël. In

meer cyclisch functionerende systemen kan echter de "eindtijd" worden opgevat als de definitieve opheffing van het tijdelijke en het begin van een mythische tijdcategorie. Steeds echter betekent de verwachting een crisis, in de letterlijke zin, een radicale scheiding, die niet zelden door een revolutionaire ideologie begeleid wordt. Millenarisme is ook zelf een gevolg van een crisissituatie, maar dat zegt op zich nog niets, zolang de aard van die crisis niet is vastgesteld. En dat is, zoals zal blijken, wellicht het meest omstrede punt in de hele problematiek.

Millenarisme is een bij uitstek collectief verschijnsel. Het heil is bedoeld voor de groep van gelovigen=uitverkorenen. Dit betekent tevens dat de outsiders niet echt kunnen deugen, hetgeen vaak wordt verwerkt in het beeld van de eindstrijd tussen goeden en de kwaden, tussen de "zonen van het licht en die van de duisternis". Als zodanig kan de beweging een exponent zijn van de ethnische, raciale of culturele spanningen. Tegenover dit exclusieve model staat echter een inclusief model waarin de werving van gelovigen middels verkondiging en bekering in principe geen beperking kent.

Hoewel de verwachting vaak gegoten wordt in religieuze en mythische beelden wordt het paradijs toch veelal op aarde verwacht. Vandaar dat nogal eens een soort voorschot op het komende rijk wordt genomen, doordat de gelovigen zelf alvast een nieuwe maatschappij organiseren. Dat houdt soms agressief en revolutionair optreden tegen gevestigde maatschappelijke normen en waarden in, dat kan uitlopen op gewelddadige acties, moord en doodslag. Een kenmerkend, zij het alweer niet altijd aanwezig element is de antinomische (Grieks: nomos = rede, geaccepteerd gebruik, wet) houding: daar de huidige maatschappij gedoemd is ten onder te gaan acht men zich niet meer gebonden aan haar normen en conventies. Men keert zich af, doet niet meer mee met de sociale en economische activiteiten, breekt zelfs demonstratief de bestaande taboes: seksuele excessen worden getolereerd of zelfs gepropageerd, beroving van rijken toegestaan. Omdat extatische en hysterische groepsemoities frequent voorkomen kan millenarisme op zijn beurt sterke afweerreacties oproepen en aanleiding geven tot gruwelijke represailles. Beide kanten worden exemplarisch belicht in één van de meest bekende en beschreven millenaristische bewegingen, die van de anabaptisten te Münster in de 16e eeuw.

Vrijwel iedere millenaristische beweging heeft een geestelijk leider, vaak meer dan één. Soms onderscheidt men wereldlijke leiders en visionaire profeten, en de grens tussen dergelijke charismatici en de "goddelijke redder" is soms vrijwel opgeheven. Veel, maar niet alle millenaristische bewegingen verwachten dat de eindtijd zal worden geïntroduceerd door een messias-achtige figuur, middelaar tussen god(en) en mensen. Dit messianisme treft men zowel in christelijke als in niet-christelijke bewegingen aan. Men kan vaststellen dat een messiasverwachting vrijwel altijd de verwachting van een ommekeer en een nieuwe tijd inhoudt, dus millenarisme impliceert, maar dat omgekeerd millenaristische bewegingen het heel goed zonder messias kunnen stellen. Onthullend in dit opzicht is een kaartje in het boek van Peter Worsley, *The Trumpet shall sound*, dat toont dat in Irian (Nieuw Guinea) soms in aan elkaar grenzende gebieden vormen van millenarisme voorkomen waarvan de één messianistisch is en de andere niet. Dat, zoals in het geval van Jesus, profeet en messias kunnen samenvallen bewijst als één van vele latere het voorbeeld van Jan van Leiden, leider van de millenaristische beweging in Münster, die zelf als de messias werd gezien, maar bovendien nog de wederkomst van Christus predikte.

Na deze vliegenschuile opsomming van enkele der belangrijkste kenmerken en voordat we de vraag stellen naar de oorzaak van of aanleiding tot het ontstaan van millenaristische erupties, nog even aandacht voor twee vragen die als trakt d'union tussen deze twee gebieden kunnen worden beschouwd. De eerste betreft de voorstelling die men zich van het millennium maakte. Hoe zag de nieuwe wereld eruit? Een antwoord op deze vraag zou van belang kunnen zijn ten aanzien van de vraag naar de oorzaken, wanneer bijvoorbeeld concrete wensdromen in de millenaristische utopie zijn neergelegd. De tweede vraag luidt: hoe reageerden de gelovigen als het millennium op het moment suprême bleek te zijn afgelast?

Ook de voorstellingen die men zich maakte van het komende paradijs hebben natuurlijk gemeenschappelijke kenmerken, al was het alleen maar dat het er wel erg heerlijk moest zijn: vreugde, vrede, overvloed, licht etc. zijn stereotype ingrediënten. Toch zijn juist met betrekking tot het verwachtingspatroon sterk cultuurgebonden varianten zichtbaar. Dat komt omdat utopische beelden, hoe revolutionair of antitraditionalistisch ook, toch niet buiten het eigen culturele waardenpatroon kunnen reiken. Het nuttigen van grote bergen varkensvlees, bijvoorbeeld, zal

al naar gelang de culturele context op weerzin of enthousiasme stuiten en navenant in de voorstellingen aan- of afwezig zijn. Dat christelijke voorstellingen van het millennium veel te danken hebben aan de beelden van de Joodse en vroeg-christelijke apokalyptiek zagen we al: oordeel, scheiding tussen goeden en kwaden, eeuwige vrede en recht zijn stereotyp. En wanneer Luther zegt dat de jongste dag voor de ongelovigen "louter schrik en beven, dood en vergif en helse kwellingen", maar voor de gelovigen "louter suiker" zal zijn, is dit niet in materiële zin bedoeld. Millenaristische voorstellingen in Melanesië daarentegen zijn veelal sterk materialistisch georiënteerd. Het trefwoord is hier "cargo-cult". In tal van varianten verwacht de bevolking de wonderbare aanvoer via vaar- en vliegtuigen van "cargo" ("lading", "aanvoer"), die tot dusver voorbehouden is aan de blanken. Deze blanken hebben het geheim van deze aanvoer voor zich gehouden, bijvoorbeeld door van hun heilige boek alles aan de inlandse bevolking mee te delen, behalve de ene bladzijde waarop dit geheim vermeld staat. De profeet die beweert kennis te hebben van de bladzijde verkondigt het millennium, wat juist in deze gebieden nogal eens gepaard gaat met een massale vernietiging van alle bezittingen inclusief de varkens, die immers vanaf morgen in ongekende hoeveelheden beschikbaar zullen zijn. Verscheidene onderzoekers hebben erop gewezen dat deze utopische beeldvorming direct samenhangt met de sociaal-economische rol van bezit, verwerving en ruil van materiële zaken. Wanneer anderzijds de prairie-indianen hun "ghost-dance" uitvoeren en in trance een nieuwe wereld zien tot aan de horizon gevuld met kudde bisonen, is dit veel meer dan een materiële wensdroom: het is het herstel van de oude levenswijze, die nu voorgoed verloren is, waarin een man wederom man kan zijn en eer behalen via jacht, eerlijk gevecht en rivaliteit.

Uit deze en vele andere voorbeelden blijkt, dat zelfs die utopische voorstellingen, die niet een restoratie van het eens verloren paradijs beogen (en die zijn er in grote aantallen) maar een radicale vernieuwing nastreven, niettemin componenten van de eigen cultuur (vaak versmolten met elementen van een vreemde, dominerende cultuur) in het patroon van het nieuwe paradijs verwerken. Alleen de nadruk verschilt al naar gelang een regressief model - "terugkeer naar de wegen der vaderen" -, dan wel een progressief model - "radicale afwijzing van het gangbare patroon" - wordt gepredikt.

Wat nu gebeurt als het millennium niet komt? Hoe weinig "logisch" of rationeel de reacties zijn blijkt wel uit het feit dat de profeet zo zelden als bedrieger wordt gebrandmerkt of gestraft. Vaak wordt het geloof juist door de momentane teleurstelling geïntensiveerd: wat nu niet is gebeurt zal zeker spoedig nog komen. Deze reactie kan twee verschijningsvormen hebben. Een millenarisme kan overgaan in een rustiger, meer gevestigde religie. De beelden worden gehandhaafd, maar naar een ver eschaton verschoven. De beweging kan ook latent worden als een slapende vulkaan en van tijd tot tijd erupties vertonen. Natuurlijk wordt het vroegere geloof soms als een pijnlijke vergissing ervaren, maar een aanvaardbare oplossing is dan om het visioen van het nieuwe paradijs in het verleden te projecteren. Het wonder had wel degelijk plaatsgevonden, maar bleek een episodisch karakter te bezitten. Men redt het wonder door het van de toekomst naar het verleden te verplaatsen. Ook een combinatie van dergelijke reacties komt voor: Augustinus verklaarde het duizendjarige rijk gekomen en present: de mensheid beleefde in feite het millennium dat belichaamd was in de kerk.

Tenslotte de vraag naar de oorzaken van millenaristische stromingen. Hier wordt de historicus wakker. Beschrijving, categorisering, fenomenologie, het is allemaal heel interessant, maar verklaring is pas je ware. Gelukkig, of helaas, is er een keur van modellen, waarvan ik hier slechts enkele van de belangrijkste noem.

Een van de codewoorden is "deprivatie", dat is een verzamelterm voor gebrek aan materiële middelen, lage status en machteloosheid. Opmerkelijk is het aantal marginale randfiguren in millenaristische bewegingen en in deze context functioneren ook de beelden van de ommekeer van de sociale verhoudingen. Minder structureel, maar wel vergelijkbaar, is de millenaristische reactie op rampen en crises: pest, hongersnood, perioden van werkloosheid e.d.. Van vele zijden is echter gewezen op de deficiëntie van deze verklaring. Als monolithische oorzaak voldoet zij zeker niet. Vaak zien we juist enthousiasme voor millenarisme bij groepen die (ver) boven het bestaansminimum leven. In primitieve maatschappijen zien we ook daar millenaristische tendenties ontstaan waar van absolute deprivatie eigenlijk geen sprake is. Wat men wel ziet is dat de kennismaking met de zoveel rijkere middelen van de blanken een verwachtingscriterium doet ontstaan waaraan men niet -nooit- kan beantwoorden. In zo'n geval spreekt men van "relatieve deprivatie", dat is

"frustratie" veeleer dan reële armoede. In westerse beschavingen zien we vergelijkbare processen wanneer groepen niet meer kunnen beantwoorden aan traditionele voorwaarden. De voornoemde rampen kunnen daarvan incidentele oorzaken zijn. Een dergelijke frustratie kan overigens even goed aanleiding geven tot anomieverschijnselen, het alternatief van de "optimistische" millenaristische koers, nl. een depressief en dadenloos afwijzen van alle gangbare normen en zeden.

Dezelfde tweeledige reacties kunnen het gevolg zijn van een traditioneel cultuurpatroon en de daaraan inherente geestelijke desoriëntatie, mooi gezegd het verlies van een symbolisch universum, waarbinnen de traditionele handelingen, ritën, mythen een herkenbare zin hadden. Dergelijke verschijnselen treden vooral in twee omstandigheden op.

De eerste is acculturatie ten gevolge van contact met een als superieur ervaren cultuur, waarvan de waarden op geen enkele manier in overeenstemming zijn te brengen met de eigen oude conventies. Dit is het geval met het overgrote gedeelte van de veel bestudeerde acculturatieverschijnselen in primitieve maatschappijen, in Melanesië, Afrika, Noord- en Zuid-Amerika. De tweede omstandigheid is migratie van individuen of groepen naar cultureel anders geaarde samenlevingen, waardoor de traditionele banden worden doorgesneden en ontworteling optreedt.

In deze gevallen kan millenarisme beschouwd worden als een (wanhoops) poging om een nieuwe identiteit te verwerven en een groepsintegratie te verwekelijken. Als zodanig kan millenarisme wel degelijk een positieve uitwerking hebben in zoverre als het ontwortelden en gedesoriënteerden een unificerend en bindend perspectief biedt, zeker, indien - wat vaak gebeurt - de millenaristische beweging uitmondt in een politiek-sociale strijdgroep van een meer seculier karakter. De hier en daar gangbare opvatting van millenarisme als een louter destructieve uiting van groepsneurose is in ieder geval te eenzijdig.

Millenarisme is ook typerend voor groepen met een zwak ontwikkeld politiek systeem of groepen wier politieke samenhang hetzij via culturele hetzij via gewelddadige verandering onaanvaardbaar verzwakt is. Als reactieverschijnsel kan millenarisme ook sterk politiek-militaristische aspecten ontwikkelen en een instrument zijn in latent of manifest "nationalistisch" verzet tegen een overweldiger.

Monocausaliteit ter verklaring van de opkomst van millenaristische bewegingen moet worden uitgesloten. Ik citeer Weston La Barre in het beste korte overzicht van theorie en praktijk van millenarisme dat ik ken:

"Materials for a history of studies of crisis cults: a bibliographic essay", in: Current anthropology 12 (1971) 3-43 op p. 26: "It seems to me reasonably clear that no particularist explanation -whether political, military, economic, psychological, or anthropological- can exclusively and exhaustively "save the data" of any single cult." En even verder een zinnetje dat we allemaal uit het hoofd gaan leren: "In the study of crisis cults, the word "and" serves better than the contentious word "only" ".

Dit klinkt wel zeer weinig bemoedigend, óók met betrekking tot de vraag die de titelpagina van dit Leidschrift tooit: Millenarisme, sociaal protest of religie? Dat ook op deze vraag geen "only"-antwoord verwacht mag worden, is natuurlijk iedereen, ook de vraagstellers, duidelijk. Niet alleen overigens omdat religie als zodanig een sociaal verschijnsel is, zodat we althans in één richting met een tautologie te doen zouden hebben. Wezenlijker is, dat de spanningen die algemeen leiden tot millenaristische oplossingen, van een dusdanig fundamentele aard zijn en zo zeer op de eigen culturele identiteit betrekking hebben, dat de religieuze factor welhaast onvermijdelijk in deze sociale bewegingen een rol moet spelen. Dat blijkt bijv. in revolutionaire ideologiën die men geneigd is seculier te noemen, zoals nazisme en marxisme. Ook daar ontbreken religieuze symbolen niet. Laten we het eens moeilijker zeggen. De beroemde anthropoloog Clifford Geertz, definieert religie als: "a system of symbols which acts to establish powerful, pervasive, and long-lasting moods and motivations in men by formulating conceptions with such an aura of factuality that the moods and motivations seem uniquely realistic".

Wie zoiets twee of drie keer leest -en dat is wel nodig ook- concludeert, dat dit op algemeen niveau de uitdrukking is van wat meer specifiek van millenarisme gezegd kan worden.

Dat er helemaal geen onderscheid te maken zou zijn tussen sociale en religieuze voorwaarden, motieven, expressievormen, is hiermee natuurlijk niet beweerd. Het boeiende van de verzameling artikelen in dit Leidschrift is juist dat ze met betrekking tot deze polariteit een zeer illustratieve variatie vertonen.

H.S. VERSNEL